

HOE PRAKTISCH IS HET INTERNATIONALISME VAN DE SP EIGENLIJK?¹

Ron Blom

In het vorige nummer van *Kritiek* (2008) stond een artikel van Ronald van Raak onder de titel 'Meer dan mooie dromen... Het praktische internationalisme van de SP'.² Veel van wat hij daarin naar voren brengt kan op mijn instemming rekenen. Toch blijft er voldoende over dat ik als partijgenoot niet kan onderschrijven en waar ik graag wat kanttekeningen bij wil maken. In een artikel moet ik vanzelfsprekend volstaan met enkele penningstreken. Ik zal me dan ook concentreren op een aantal kwesties. Thema's zijn de oorsprong van de partij en de rol van ideologie daarin, de verhouding nationalisme en socialisme en tenslotte de sociaal-democratische hervormingskoers van de SP en de beperkingen daarvan. Ik zal besluiten met het formuleren van enige uitgangspunten voor het vergroten van de internationalistische sensibiliteit van de partij en met het plaatsen van enkele opmerkingen bij de bondgenotenpolitiek van de partij over de grenzen heen. Ik zal hierbij ook stil staan bij de mogelijkheden van een nieuw internationaal samenwerkingsverband van socialistische organisaties.

'DIEN HET VOLK'

De termen 'massalijn' en 'dien het volk' zijn kenmerkende begrippen uit het maoïstische verleden van de SP. Enerzijds staan ze voor het serieus nemen van de noden en behoefte van van de 'gewone mensen', ofwel grote delen van de werknemers. Anderzijds zijn deze noties een uiting van het gebrekkige begrip van de SP en haar voorlopers van hoe ideologie in de maatschappij werkt. Niet alle opvattingen van de gewone mensen, de arbeidersklasse of de grote meerderheid van de bevolking zijn per definitie progressief. Sterker nog, veel van de ideeën, waarden en normen hebben zich kunnen verankeren door zaken als opvoeding, onderwijs en massacommunicatie. Met andere woorden: de dominante ideeënwereld in de maatschappij is die van de overheersende maatschappijvorm, het kapitalisme. Grote delen van de socialistische arbeidersbeweging hebben dan ook altijd

veel waarde gehecht aan eigen vormen van scholing en strijd tegen reactionaire opvattingen onder de eigen achterban. Belangrijke thema's die hierbij in het oog springen waren onder andere de positie van de vrouw, kolonialisme, nationalisme, racisme en homoseksualiteit.

GASTARBEID EN KAPITAAL

Op al deze thema's was de presentatie van de partij niet altijd even sterk. Ik wil daarom ook even stil staan bij de veel besproken SP-nota *Gastarbeid en Kapitaal*.³ Deze nota stamt uit 1983 en was een reactie op de situatie waarin migranten vooral een goedkope arbeidsbron vormden en niemand ervan uit ging dat ze langer dan een paar jaar in Nederland zouden blijven. De SP was beperkt in haar analyse, en bij het formuleren van een standpunt baseerde ze zich op het stalinistische 'socialisme in één land'-model. Tegenover de klassieke socialistische opvatting van de noodzaak van de verspreiding van het socialisme over de grenzen van nationale staten heen stelde de partij zich op het standpunt dat het socialisme moest worden opgebouwd binnen het kader van de nationale staat. De belangen van de migrantenarbeiders waren ondergeschikt aan die van de autochtone Nederlandse arbeiders. Zij moesten zich aanpassen.

Desalniettemin constateerde de partij terecht dat deze vlees-noch-vis situatie de werkgevers goed uitkwam. De gastarbeiders bleven zo in een afhankelijke situatie. Nu figureerde *Gastarbeid en Kapitaal* ook onlangs bij de partijdiscussie over de integratienota *Een gedeelde toekomst. Voorstellen voor participatie, emancipatie en integratie*.⁴ Velen praten er over, maar slechts weinigen hebben de brochure echt gelezen. Er blijven dan ook enkele hardnekkige mythes voortleven.

Met terugwerkende kracht en tegen de achtergrond van de opkomst van populistisch radicaal rechts horen we steeds vaker 'zie je wel dat we gelijk hebben gekregen'.⁵ Maar over een belangrijk voorstel uit deze nota, namelijk remigratie met een terugkeerprijs, horen we niets meer. Juist omdat dit volkomen achterhaald is. Op het moment van uitkomen van *Gastarbeid en Kapitaal* was dit wellicht nog actueel. Een deel van de migranten wilde graag terug naar hun vaderland, maar zag daar geen toekomst. De SP wilde diegenen die terugwilden in staat stellen om dat te doen door iedereen die hiervoor koos een financiële vergoeding te geven. De SP rechtvaardigde dit bedrag uit het feit dat degenen die terugkeerden geen aanspraak zouden maken op sociale verzekeringen (werkloosheid, ziekte, aow), terwijl ze hiervoor wel premies hadden betaald. Iedereen die hier wilde blijven zou het recht (en de plicht) krijgen om als volwaardig inwoner te functioneren. Door dat te parafaseren als 'de SP wil alle buitenlanders met een oprotprijs het land uit hebben', de SP van racisme te betichten en zelfs her en der uit te sluiten van 1 meicomités et cetera, heeft links de discussie doodgeslagen.

Veel beter had men ‘internationaal socialisme’ tegenover ‘socialisme in één land’ geplaatst en dáár de partij op aangevallen! Net zo goed als de internationale kapitaal- en arbeidsmarkt steeds globaler geworden is, dienen ook socialistische organisaties zich te baseren op een internationalistisch werkterrein en perspectief. Op die manier had misschien beter aansluiting gevonden kunnen worden bij de verschillende groepen migrantenarbeiders.

Kenmerkend is verder het vele malen terugkomen in *Gastarbeid en Kapitaal* van de zinsnede ‘aanpassen aan de Nederlandse zeden en gewoonten’. Maar waar bestaan die dan uit? Zou dat iets zijn wat we nu nog gebruiken?

Wellicht baseerde Marijnissen zich hierop bij zijn uitspraken over het opgeven van de dubbele nationaliteit van de PvdA-staatssecretarissen Nebahat Albayrak en Ahmed Aboutaleb: ‘het zou een dikke extra plus zijn als mensen die zo’n belangrijke taak in Nederland vervullen dat zouden doen. Om de beeldvorming. Een bewindspersoon heeft een voorbeeldfunctie.’ Vele SP-kopstukken en leden lieten in afwijzende reacties weten dat ze niet mee willen gaan in een agenda die PVV-leider Geert Wilders ‘ons probeert op te dringen’.⁶

Racisme en discriminatie worden in de nota vooral voorgesteld als voortkomend uit de behoeften en nalatigheid van overheid en bedrijfsleven. Dat is juist, maar we lezen geen woord over bestrijding van racisme in de arbeidersbuurten en onder de gewone mensen zelf.

MARIJNISSEN EN DE NATIONALE GESCHIEDENIS

Jan Marijnissen heeft zich binnen en buiten de Tweede Kamer ingezet voor het belang van geschiedenis. In de Kamer was hij een van de drijvende krachten achter de vestiging van een Huis van de Historie en ook in diverse publicaties maakte hij zich hier sterk voor. Dit mondde uiteindelijk uit in het Nationaal Historisch Museum.

Onlangs beklagde Marijnissen zich over het kwijtraken van de nationale identiteit, ‘want die is samen met onze publieke zilverstukken op de markt gezet, verkocht door neoliberale politici die met de rug naar de samenleving toe staan’.⁷

Voor een socialist die werkzaam is in een land dat in het internationale kapitalisme zeker geen ondergeschikte rol speelt is dit een opmerkelijke uitspraak. De koloniale geschiedenis van Nederland laat zien dat socialisten gepaste afstand zouden moeten houden van een nationale zienswijze op de geschiedenis. Socialisten benadrukken de strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden en levensomstandigheden. Ze zullen ook blijven wijzen op de rol van het kapitalisme bij de nationale geschiedenis en op de pogingen in het verleden om die maatschappijvorm in te ruilen voor een socialistische. Zo niet, dan dreigt een steeds verder opschuiven richting klassiek sociaal-democratische opvattingen waarbij gepoogd

wordt het socialistische programma in te passen in de burgerlijke kapitalistische maatschappij. De klassieke sociaal-democratie poogt over te komen als de meest authentieke vertolker van de nationale geschiedenis, met als resultaat dat 'klasse' steeds meer wordt vervangen door 'volk'. Probleem is echter, dat het uiterst rechtse nationaal-socialisme dit veel beter kan, met de desastreuze gevolgen.⁸

In een van zijn boeken *Waar historie huis houdt* gaat Marijnissen in op de oorzaken van de Eerste Wereldoorlog,⁹ Summier staat hij stil bij het uiteenvallen van de socialistische Tweede Internationale en het inruilen van de rode vlag voor het nationale vaandel. Onbesproken blijven de Russische en de Duitse revolutie. In plaats daarvan lezen we humanistische bespiegelingen over de verschrikkingen van de oorlog. Daar is niets mis mee, maar een socialist die belang stelt in historie en traditie zou hier toch voldoende aanknopingspunten kunnen vinden om die daadwerkelijke pogingen om een einde te maken aan het kapitalisme te behandelen.

Socialisten baseren zich op de arbeidersklasse en haar bondgenoten, in SP-termen ook wel de *gewone mensen* geheten. Hun belangen staan tegenover die van het establishment, dat niet zelden gebruik maakt van het nationalistische, chauvinistische sentiment om de gewone mensen achter zijn zaak te krijgen. Socialisten houden scherp afstand van pogingen van de elite en de machthebbers om uit naam van het volk en onze democratie te spreken. Wie hier in politieke zin mee opschuift loopt het risico dat de eigen achterban geen onderscheid meer ziet met de andere partijen. En in zijn meest extreme vorm leidt het combineren van socialistische, 'gemeenschaps' en volkse uitgangspunten tot populisme en nationaal-socialisme. In het verleden zien we dan ook vele voorbeelden, waarbij delen van de achterban van socialisten en communisten uiteindelijk kiezen voor het origineel van extreemrechts in plaats van de kopie.

DE SP EN DE INTERNATIONALE SOLIDARITEIT

De partij houdt zich wel degelijk bezig met internationale solidariteit. Zo steunde ze het ANC in Zuid-Afrika en had ze goede contacten met de Braziliaanse arbeiderspartij PT van president Lula. Behalve dat er hier in de eigen pers aandacht aan wordt besteed en vertegenwoordigers van die organisaties een SP-congres kunnen bijwonen, is het erg onduidelijk wat deze solidariteit verder inhoudt. Opvallend is dat er niet of nauwelijks discussie plaatsvindt over het beleid van deze organisaties nu ze eenmaal aan het bewind zijn. Wat is de rol van regeringspartij ANC bij het ontstaan van een zwarte ondernemersklasse in Zuid-Afrika? Hoe zit het met de militaire ambities van dit land? Waarom nam de ontevredenheid in de PT zo'n grote vormen aan dat een deel zich losmaakte en een nieuwe partij oprichtte? De eerste partijanalyse hierover moet nog komen. Toch is deze ontwik-

keling bepaald niet onbelangrijk. We kunnen hiervan leren. Wat betekent het om deel uit te maken van de macht? In hoeverre verschuiven de doelstellingen steeds verder naar de achtergrond? Hoe combineren we hervormingen met het socialistisch perspectief?

Wat dit laatste betreft zijn de ervaringen van partijen als de Noorse Socialistische Linkse Partij en de Duitse PDS/Linke, die respectievelijk op nationaal en regionaal niveau meeregeren, interessant. De Nederlandse SP heeft goede relaties met deze partijen. Noorwegen levert als partner van de NAVO-stabilisatiemacht ISAF gevechtsvliegtuigen in Afghanistan en heeft 700 man uitgezonden naar het noorden van dat land. Die Linke is in de Berlijnse deelregering verantwoordelijk voor bezuinigingen en loonsverlagingen. Dit leidt nu al tot geloofwaardigheidsproblemen van vertegenwoordigers van deze partij in andere deelstaten.

HET PRAKTISCHE EN POLITIEKE BELANG VAN EEN INTERNATIONALE SOCIALISTISCHE ORGANISATIE

In zijn bijdrage constateert Van Raak dat internationale socialistische organisaties, zoals de Eerste, de Tweede en de Derde Internationale slechts een beperkte invloed hadden op de dagelijkse politieke strijd van mensen en dat deze dan ook geen bloeiend bestaand hebben gekend.¹⁰ Daar zit zeker een kern van waarheid in. Toch organiseerden deze internationale netwerken van socialisten en communisten indrukwekkende solidariteitsacties (bijvoorbeeld ten tijde van de Spaanse burgeroorlog) en trachtten ze op globaal vlak een antwoord te bieden op het internationale kapitalisme in zowel de metropolen als in de afhankelijke Derde Wereld.

Natuurlijk gaat het niet alleen om praktische solidariteit en het opstellen van ronkende resoluties. Uiteindelijk gaat het om politiek. Vraagstukken van internationale samenwerking tussen socialisten van diverse landen en de opbouw van een duurzaam netwerk van partijen en andere organisaties op wereldschaal dienen integraal deel uit te maken van het interne politieke leven en debat van de SP. Wie in de wijk werkt aan terugdringing van armoede, racisme en privatisering van de openbare ruimte, kan zich gesteund voelen door initiatieven over de grens. Debatten in de partij, maar ook op internationaal vlak, dienen om het gevaar van ingroei in de burgerlijke kapitalistische maatschappij – met andere woorden, sociaal-democratisering – te verhinderen. Het internationalistische doel van een wereldwijde socialistische maatschappij mag niet opgeofferd worden aan nationale doelen als opname in een kabinet met rechtse partijen of het meedoen aan nationalistische hysterie zoals ten tijde van de Eerste Wereldoorlog.

NIET DE NAVO IS VERANDERD, MAAR DE PARTIJ

Wellicht is de verandering van het NAVO-standpunt van de partij hier wel een opmerkelijk symptoom van. Jarenlang was voor alle radicale linkse partijen (zoals PSP en CPN) links van de PvdA duidelijk dat de NAVO stond voor militarisme en imperialistische politiek. Na de val van het stalinisme in Oost- en Midden-Europa en Rusland, zou de rol van de NAVO veranderd zijn. De SP neemt tegenwoordig deel aan de NAVO-assemblee en pleit nu serieus voor haar hervorming tot een vredesorganisatie. Dit sluit aan bij het door Van Raak genoemde standpunt over het niet zondermeer afwijzen van vredesoperaties. Maar ook zogenaamde ‘vredesoperaties’ functioneren binnen een geopolitiek kader waarin politieke doelstellingen worden gedictieerd door de landen en organisaties die de troepen, het materiaal en de ondersteuning leveren.

Zo maakt Marijnissen zich sterk voor het steunen van de Amerikaanse special forces die ‘heel precies, met het “floreit”, hun acties kunnen uitvoeren.’¹¹ Maar wie A zegt (het oppakken van door de Amerikanen verdachte terroristen), moet ook B zeggen en accepteren dat hier dezelfde politieke en militaire krachten bij betrokken zijn, die ook verantwoordelijk zijn voor Abu Graib en Guantánamo Bay.

In een poging om af te komen van het beeld dat de partij tegen elke militaire interventie is, wat een obstakel zou kunnen vormen bij toekomstige samenwerking met bijvoorbeeld de PvdA, is de SP nu ook voor Nederlandse militaire aanwezigheid in het relatief rustige noorden van Afghanistan.¹² Ook dit is een cosmetische wijziging van positie, vooral ingegeven door binnenlandse politieke overwegingen. In Afghanistan zelf blijven de Nederlandse troepen gezien worden als vreemde bezetters, met een uitnodigingsbrief op zak van een alleen nog door het Westen gelegitimeerde politieke zetbaas, president Hamid Karzai.

Helaas was de oppositie op het congres *Heel de Wereld* in 2005 niet sterk genoeg om de partij van dit onzalige standpunt af te houden. Bij de bespreking van de nota *Brandhaard Aarde. Internationale machtsorde of internationale rechtsorde?* bleek de zinsnede van de omvorming van de NAVO opnieuw veel stof te doen opwaaien. Dit ging in de nota vergezeld van zo vele onrealistische eisen ten aanzien van dit militaire bondgenootschap, dat je even goed meteen kunt pleiten voor uittreden. Maar dat zou volgens de opstellers van de nota nu juist weer irreëel zijn, omdat we als grotere serieuze partij mee willen praten met andere mogelijke coalitiepartners. Tot een herziening van het partijstandpunt kwam het dan ook niet. Niet de NAVO is veranderd, maar de SP.¹³

EUROPA: SAMENWERKING VAN NATIONALE STATEN OF VAN ONDEROP?

De partij heeft een hoofdrol gespeeld in de campagne rond het referendum over een Europese Grondwet in Nederland. Hiermee bracht de SP het ondemocratische karakter van het neoliberale Europa succesvol voor het voetlicht. Toch blijft de SP worstelen met de verhouding tussen nationalisme en internationalisme. Zo stelt de partij dat Polen en andere Oost-Europese gastarbeiders zich niet zomaar vrij kunnen vestigen in Nederland, omdat ze daarmee Nederlandse arbeidskrachten verdringen en zouden zorgen voor extra problemen in de toch al overbelaste volkswijken. Maar als de SP een zusterorganisatie in bijvoorbeeld Polen zou hebben, zou deze niet pleiten voor een verplichting binnen de grenzen van het land te blijven werken. Poolse arbeidskrachten zijn op zoek naar verbetering van hun levenspeil. Dat doen ze het liefst in eigen land, maar als de perspectieven elders beter zijn zullen ze gebruikmaken van het recht om dat doel over de grens te verwezenlijken. Of gaat de SP nu consequent actie voeren om te voorkomen dat Nederlandse arbeidskrachten in het buitenland zullen gaan werken? Het is, kortom, niet geheel duidelijk waarom de SP zich tegen Poolse gastarbeiders keert en wat haar alternatieve ideeën zijn.

Een juist internationalistisch standpunt zou zijn om samen met Poolse arbeidersorganisaties (bonden en partijen) een campagne te starten met als thema het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden in Polen. Zolang op wereldschaal de welvaart ongelijk verdeeld is, zal arbeidsmigratie blijven optreden.

De SP heeft een sterk profiel als het gaat om het afwijzen van de Europese Grondwet en heeft een belangrijke rol gespeeld in de Nee-campagne. Met betrekking tot het uitwerken van een alternatief hiervoor valt de partij terug op samenwerking tussen nationale staten.

Toen de grote massa van de Ierse arbeiders in juni 2008 bij het door de Ierse Grondwet verplichte referendum zijn verantwoordelijkheid nam en de Europese Grondwet afstemde, feliciteerde de SP de Ieren terecht met hun overwinning. Jammer genoeg gaf Harry van Bommel in zijn opiniestuk allerlei nationalistische redenen waarom de Ieren tegen de Grondwet zouden hebben gestemd: *Door de solidariteitsclausule zou de militaire neutraliteit van Ierland onder druk komen te staan. Ook zou een wijziging van het landbouwbeleid als gevolg van het verdrag voor Ierland zeer nadelig zijn. Verder vreesden de Ieren dat het verdrag zou kunnen leiden tot bemoeienis met de lage vennootschapsbelasting in Ierland*, aldus Van Bommel.¹⁴ Los van al deze pragmatische punten heeft gelukkig een significant deel van de Ieren de Grondwet om principiële gronden afgewezen. Namelijk omdat zij slechts ten doel heeft om het internationale kapitalisme te dienen. Socialistena in Ierland hebben hieraan een belangrijke bijdrage geleverd.

CONCLUDEREND

Van Raak schrijft in zijn conclusie: 'maar het haast arrogant veronachtzamen van de nationale politiek als, nog steeds, het meest effectieve middel voor de emancipatie van mensen en de bescherming van democratische en sociale rechten voor iedereen is niet kosmopolitisch maar kortzichtig.' Het is zeker waar dat het zaak is om een juiste verhouding te vinden tussen politiek op lokaal, nationaal en internationaal vlak. De sociale strijd op lokaal gebied kan en moet daarbij gebruikt worden om de omstandigheden te verbeteren, maar tegelijkertijd om het bewustzijn van de betrokkenen te verhogen. Op nationaal niveau geldt hetzelfde. Versterking van de SP kan een bijdrage leveren aan 'een beter Nederland', maar om fundamenteel een einde te maken aan de plundering van mens en natuur is het noodzakelijk om over de grenzen heen te kijken naar bondgenoten.

Naast het nationalistische pleidooi voor bescherming van 'onze' KPN en TNT tegen de liberalisering en buitenlands kapitaal, komt de partij op voor behoud van de positie van het personeel. Opmerkelijk genoeg vraagt de SP in dit soort situaties dan weer niet om renationalisatie! Consequent zou dan bovendien zijn dat de partij zich uitspreekt tegen het participeren van diezelfde 'Nederlandse' bedrijven in het buitenland.¹⁵

Logisch zou zijn als de SP zich daadwerkelijk sterk maakt voor internationale samenwerking tussen linkse partijen en de betrokken vakbonden in de strijd tegen het internationale kapitalisme. Schaalvergroting en internationale samenwerking kunnen onder socialistische verhoudingen leiden tot betere dienstverlening, spreiding van werk, inkomen en opleiding (en kortere werkweken) zonder dat het meer kost.

Onderwerp van een historisch debat in de arbeidersbeweging blijft de vraag hoe het beste een nieuw internationaal samenwerkingsverband van socialisten op te bouwen. Beginnen we met de muren opgetrokken door de nationale organisaties of starten we bij de groep architecten die op papier al een plan heeft hoe het dak eruit moet zien? Proberen we in elk land vergelijkbare organisaties als de Nederlandse SP op te richten en uit te bouwen of moeten we ons oor te luister leggen bij de verschillende internationale comités of embryonale Internationales die niet zelden opereren als generaals zonder troepen?

Cruciale ingrediënten van zo'n debat zullen bestaan uit de verhouding klasse – volk, nationalisme – internationalisme en hervormingen – structurele maatschappijveranderingen. De socialistische organisaties die op al deze thema's een adequaat antwoord weten te bieden zullen in staat zijn om het praktisch internationalisme te laten overgaan in een succesvol project van 'arbeiders aller landen, verenigt U'.

NOTEN

- 1 Ik dank Anita de Waal en Johan Kwisthout voor hun opmerkingen bij eerdere versies van dit artikel.
- 2 *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse 2008* (Aksant: Amsterdam, 2008), 203-208.
- 3 *Gastarbeid en Kapitaal* (Socialistische Partij: Rotterdam, 1983).
- 4 *Gedeelde toekomst. Voorstellen voor participatie, emancipatie en integratie*, concept nota, samenvatting Sadet Karabulut en Ronald van Raak, maart 2008.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Jan Marijnissen, *Nieuw optimisme* (LJ Veen: Soesterberg, 2003), 78.
- 6 *Het Parool*, 2 april 2007.
- 7 *Scholingskrant* nummer 1, voorjaar 2008 (gebaseerd op een gesprek dat Anne Bos en Willem Breedveld hadden met Marijnissen voor het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007*), 7.
- 8 De onlangs overleden socioloog J.A.A. van Doorn ging in zijn laatste boek *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationalisme* (Mets en Schilt: Amsterdam, 2007) in op de vergeefse pogingen van de Duitse sociaal-democratische SPD om het socialisme te verbinden met het nationalisme. De SPD faalde en ging ten onder in de krachtmeting met een andere partij, de nazistische NSDAP, die volgens Van Doorn wel nationalistisch genoeg was. 'Haar socialisme was geen Duits socialisme. Daarom zou ze te gronde gaan aan de krachtmeting met een partij die voor het eerst bewees dat het socialisme geen splijtzwam hoefde te zijn, maar een unieke nationaal-bindende kracht vertegenwoordigde'. Zie hiervoor ook het artikel 'De moeizame worsteling' van Elsbeth Ety, waarbij ze uitspraken van Marijnissen vergelijkt met die van Hitler in *NRC* van 4 december 2007 en de reactie hierop van Ronald van Raak in *NRC* van 7 december 2007. De oorzaak van de nederlaag van beide linkse massapartijen, de SPD en de communistische KPD, lag echter vooral in de gebrekkige samenwerking tussen de beide machtige organisaties in hun strijd tegen het fascisme en voor het realiseren van een socialistisch alternatief.
- 9 J. Marijnissen, *Waar historie huis houdt* (RAP: Amsterdam, 2005), 50-56.
- 10 Zie ook: Sjaak van der Velden, 'Internationale samenwerking. Een socialistisch kroonjuweel in *Spanning*, jr. 10 (2008), nr. 3.
- 11 *Scholingskrant* nr 1 (2008), 5.
- 12 Dit partijstandpunt was nieuw voor mij en een aantal andere aanwezigen op de Amsterdamse afdelingsvergadering van 29 september 2008 waar we een korte video impressie zagen van de SPelen 2008 (vergelijkbaar met het vroegere Festival Tomaat) en Tweede Kamerlid Renske Leijten dit hoorden verkondigen. *Hier is de SP in Beeld en Geluid*, deel 3.
- 13 Opmerkelijk genoeg is dit ook het standpunt van SP Tweede Kamerlid Harry van Bommel die namens de partij deel uitmaakt van de parlementaire assemblee van de NAVO, *NRC* van 6 februari 2008.
- 14 http://www.sp.nl/nieuwsberichten/5709/080613-van_bommel_iers_nee_opsteker_voor_europa.html (23-06-2008).
- 15 Zie bijvoorbeeld de pleidooien van SP Tweede Kamerleden Ewout Irrgang in *NRC* van 29/30 december 2007 en van Sharon Gesthuizen in *Het Parool* van 10 juni 2008.